

Khaled El-Rouayheb. *Islamic Intellectual History in the Seventeenth Century: Scholarly Currents in the Ottoman Empire and Maghreb*. New York: Cambridge University Press, 2015. 416 sayfa. ISBN: 9781107042964.

Nazif Muhtaroglu*

Harvard Üniversitesi'nde İslâm entelektüel tarihi profesörü olan Khaled El-Rouayheb, on yedinci yüzyıl Osmanlı ve Kuzey Afrika'daki entelektüel canlılığı ortaya koymaya çalıştığı son eseriyle bu alandaki genel geçer ama temeli çok sağlam olmayan pek çok kanaate meydan okumaya devam ediyor. Bundan birkaç yıl önce yayınladığı *Relational Syllogism and the History of Arabic Logic* başlıklı eseriyle¹ İslâm dünyasında on ikinci yüzyıldan sonra mantık alanında yeni bir düşüncenin gelişmediği gibi akademik camiada yaygınlık kazanmış bir düşünceyi ciddi manada sarsmıştı. *Relational Syllogism*'in son üç bölümünü Osmanlı mantık geleneğine ayırması ve İsmail Gelenbevi'nin bir portresini de bilinçli olarak kapak resmi olarak koyması Osmanlı dönemindeki entelektüel faaliyeti ne denli önemsedığinin bir işaretiydi. Bu değerlendirmede ele alınan eseriyle de Osmanlı fikir dünyasının –ki on yedinci yüzyıl için Kuzey Afrika coğrafyasını da kabaca Osmanlı içine dâhil edebiliriz– zenginliğini açığa çıkarmaya devam ediyor ve şu önyargıları derinden sarsıyor: (i) Osmanlı tarihçileri arasında yaygın olan kanaat, Osmanlı'nın ilmi anlamda altın çağının Kanûnî Sultan Süleyman döneminde yaşandığı, sonrasında ise duraklama ve nihayetinde gerilemenin söz konusu olduğu şeklindedir. Dolayısıyla on yedinci yüzyıl Osmanlılar için yenilikten uzak, durgun, eskinin tekrarından ibarettir. (ii) Arap nahda hareketini başlatanlara göre ise, Arapların on dokuzuncu yüzyıldaki uyanışından önceki yüzyıllar kuru taklitçiliğin, sufizmle karışık batıl inanış ve ritüellerin hâkim olduğu yüzyıllardır ki, bu dönemde ciddi bir entelektüel faaliyetten söz etmek mümkün değildir. Bu bakış açılarıyla anlatılan on yedinci yüzyıl Osmanlı coğrafyası, bir de o dönemin Avrupa'sının Galileo, Descartes, Newton ve Locke gibi pek çok bilim adamı ve filozof ile karşılaştırılınca tamamen bir hiçlik görüntüsü vermekte gibidir.

1 Khaled El-Rouayheb. *Relational Syllogisms and the History of Arabic Logic, 900-1900* (Leiden & Boston: Brill, 2010).

* Dr., TÜBİTAK Araştırmacısı, Boğaziçi Üniversitesi, Felsefe Bölümü.

El-Rouayheb kitabında, takip ettiği metodolojiye sık sık atıf yapar: Her kültür ortamını kendi şartları içinde ve kendi terimleriyle incelemek. El-Rouayheb'e göre, Kâtib Çelebi (ö. 1067/1657), İbn Sellûm (Sâlih b. Nasrullah, ö. 1080/1669) ve Esad Yanyavî (ö. 1143/1731) gibi Osmanlı âlimleri, Avrupa'da neşet eden yeni fikirlerle ilgilenip onlardan çeviriler yapmışlardır. Ancak bu tür fikirlerle ilgilenmeyenleri sabit fikirli olarak değerlendirip entelektüel faaliyetlerini tamamıyla hiçe saymak doğru bir tavır değildir. Böyle bir tavır kendi kendisini sorgulamalıdır: On yedinci yüzyılda Avrupa'da yaşayan filozof ve bilim adamları Osmanlı ulemasının fikirleriyle ilgilenip eserlerini çevirmişler midir? Bunu yapmamış olmalarından veya yapmışlarsa da sadece dar bir halkada nadiren yapmış olmalarından dolayı onları da sabit fikirli kabul etmek gerekmez mi? Yahut Osmanlılar niye sadece Batı ile ilgilensin, Çin'le de ilgilenmeleri gerekmez miydi, şeklinde bir soru niye sorulmamıştır? (s. 357) Batı'yı merkeze alarak Osmanlı entelektüel tarihini anlamayı uygun bulmayan El-Rouayheb, Osmanlı entelektüel hayatının kendi tarihî gelişimini ve iç etkileşimlerini ortaya çıkarmaya çalışmaktadır. Bunun yanı sıra entelektüel faaliyetlerin sosyal, kültürel, siyasi ve ekonomik boyutlarının hesaba katılması gerektiğini ifade etmektedir. Ne var ki, ona göre, mevcut tarihçiliğin gerileme paradigması ekseninde oluşmasından ötürü Osmanlılar'ın entelektüel üretimleri yani eserleri ciddi bir incelemeye tabi tutulmamaktadır. Tam da bu sebeple El-Rouayheb, kitabında ortaya koyduğu temel tezlerini ele aldığı dönemin temel kaynaklarına dayanarak öne sürmektedir.

Khaled El-Rouayheb, yukarda zikredilen ve akademik camiada halen yaygınca gözlemlenen bu iki temel önyargıya meydan okuma adına kitapta üç entelektüel gelişimi incelemektedir. Dolayısıyla kitap her biri üç alt bölüme ayrılmış üç kısımdan oluşmaktadır. Kitabın ilk kısmı, Şiî Safevîler'in İran'da iktidara gelmesiyle Osmanlı coğrafyasına göç eden Kürt ve Azerî âlimlerin İstanbul ve Anadolu âlimleri üzerinde bıraktığı etkiyi *âdâbü'l bahs* ve *âdâbü'l mütâla'a* ilimlerini esas alarak incelemektedir. El-Rouayheb, doğudan gelen bu âlimler sayesinde Osmanlı coğrafyasında *âdâbü'l bahse* karşı bir ilgi patlamasının olduğundan ve bu süreçte *âdâbü'l mütâla'a* gibi yeni bir disiplinin kuruluşundan bahsetmektedir. Ciddi anlamda Münecimbaşı (ö. 1113/1702) ile kurulan bu disiplinin amacı, herhangi bir hoca yardımına başvurmadan bir eserle muhatap olmak ve o eserin analitik bir incelemesini yapabilecek seviyeye gelmektir. Bir diğer ifade ile metni eleştirel ve derin bir okumaya tabi tutmaktır. Bu anlamda El-Rouayheb'in dikkat çektiği birkaç nokta bulunmaktadır. İlki, doğudan gelen göç dalgası, fikrî bir hareketlenmeye ve entelektüel gelişim seyrinin değişmesine sebebiyet vermiştir. Osmanlı coğrafyasındaki talebeler bu âlimlerden icazet almaya başlamışlar, bunlar sayesinde Devvânî'nin (ö. 908/1502) fikriyatı İran coğrafyasından Osmanlı coğrafyasına taşınmıştır. Gelenbevî'nin (ö. 1205/1791) ve hatta Osmanlı'nın son dönem âlimlerinden Zâhid Kevserî'nin (ö. 1952) icazetnamelerine bakıldığında bu isimlerin doğudan gelen âlimler vasıtasıyla Devvânî'ye

bağlandığı görülmektedir. İkincisi ise, bu göç dalgasının birtakım fikirlerin aktarımından ibaret kalmadığı ve dahi Müneccimbaşı'nın *âdâbü'l mütâla'a* şeklinde yeni bir disiplini kurduğu anlaşılmaktadır.

Kitabın ikinci kısmı, Kuzey Afrika bölgesindeki entelektüel hareketliliğe ayrılmıştır. El-Rouayheb, bu bölgede de Fas'taki Sa'did hanedanlığının çökmesi sonrası hac vesilesiyle doğuya doğru yönelen göçlere dikkat çekmektedir. Pek çok âlim on yedinci yüzyılda Batı ve Kuzey Afrika'dan gelerek Mısır ve Hicaz taraflarına yerleşmişlerdir. Bu göçün en önemli sonuçlarından birisi, on beşinci yüzyılda Kuzey Afrika'da yaşamış olan büyük Eş'arî âlimi Muhammed b. Yûsuf es-Senûsî'nin (ö. 895/1490) düşüncelerinin talebeleri vasıtasıyla başta Ezher olmak üzere ilim mahfillerine taşınması ve hatta on dokuzuncu yüzyıla kadar buralardaki entelektüel hayatı belirlemesidir. El-Rouayheb'in vurguladığı üzere Senûsî, imanda taklidin yeterli olmayacağını, iman hakikatlerinin tahkike dayalı olarak gerekçeleriyle kabul edilmesi gerektiği hususunda ısrarcı bir âlimdir. Bu sebeple mantık ve kelâmın önemini vurgulamıştır. Talebeleri de bu vurguyu hem Ezher gibi ilim merkezlerinde devam ettirmişler hem de halka bu anlayışı aktarabilecek düzeyde eserler kaleme almışlardır. Bu yüzden El-Rouayheb, Muhammed Abduh (ö. 1905) gibi on dokuzuncu yüzyılın sonunda ortaya çıkan İslâm modernistlerinin bu yüzyıl öncesi İslâm dünyasını kuru taklitçiliğin hükümferma olduğu bir yer şeklinde göstermesini tamamen gerçeklere aykırı bularak, bu tavrın oryantalist bakış açısından çok da farklı olmadığını savunmaktadır. El-Rouayheb'e göre Abduh'un bu yorumları, kendisinden bir kuşak önceki Ezher ulemasından örneğin Bâcûrî (ö. 1277/1860), Fedâlî (ö. 1236/1820-21) gibi âlimleri hiç bilmediğinin göstergesidir (s. 360). Maalesef, İslâm dünyasını bilmeden yargulamak sadece Batılıların değil, Müslümanların da kurtulamadığı bir özellik.

Kitabın üçüncü kısmı ise Azerbaycan ve İran taraflarından Arapça konuşulan İslâm coğrafyasına yayılan sufi fikriyatı ele almaktadır. Sufiler göçler neticesinde yerleştikleri bu bölgelerde vahdet-i vücûd düşüncesinin yaygınlaşmasına ve Eş'arîlik ile Mâtürîdîliğin zayıflamasına sebep oldular. Khaled El-Rouayheb, vahdet-i vücûd düşüncesine paralel olarak İbn Teymiyye'ye (ö. 728/1328) dayalı gelenekçi ve Hanbelî düşüncenin de –paradoksal gözükse de– yükselişe geçtiğine değinmektedir. Kitabın bu kısmı, vahdet-i vücûd düşüncesini farklı yorumlayan, savunan ve reddeden taraflar arasındaki çok ince ve derinlikli tartışmaları içermektedir. Teftâzânî'nin (ö. 792/1390) vahdet-i vücûda getirdiği eleştiriler, Kûrânî (ö. 1101/1690) ve Nablusî'nin (ö. 1143/1731) bunlara verdiği karşılıklar oldukça yüksek seviyeli felsefi tartışmaların yapıldığını gözler önüne sermektedir. Ayrıca El-Rouayheb, İbnü'l-Arabî düşüncesinin mistik bir monizm anlamında vahdet-i vücûd şeklinde alımlanmasının, alternatif yorumların da var olduğu gerçeğini gölgelememesi gerektiğine değinerek,

mesela İmam Şa'rânî'nin (ö. 973/1565) İbnü'l-Arabî'yi bu şekilde anlamadığını, sün-nî kelâmıla daha uyumlu bir yorumunu savunduğunu aktarmaktadır (s. 344).

Kısaca, Khaled El-Rouayheb'in bu kitabı, yukarda özetlenen ana tezler de dâhil olmak üzere pek çok ezber bozan iddiayı barındırmaktadır. Şüphesiz bütün tezlerini burada dile getirmemiz imkânsız, o yüzden de ilgililerin bu kitabı mutlaka okumasını ve *mütâla'a* etmesini tavsiye ediyoruz. Kitabın bu tezleri ana metinlere giderek desteklediği, incelediği metinleri de çok detaylı bir şekilde sunup tahlil ettiği gözden kaçmıyor. Bunun yanı sıra bazı tezleri de yeni tartışmaları tetikleyecek gibi gözüküyor. Meselâ, Nablusî'yi hem bir monist hem de vesileci (*occasionalist*) olarak yorumluyor. Monist olarak yorumlamasının sebebi, Nablusî'nin Konevî çizgisinin vahdet-i vücûd yorumunu benimsediğini iddia etmesidir. Vesileci olarak yorumlaması ise, Nablusî'nin insan eylemleri de dâhil olmak üzere her şeyin direkt olarak Tanrı'nın tesiriyle ortaya çıktığını savunmasından ileri geliyor (s. 302-305, 332-342). Bu yorum oldukça orijinal görünmekle beraber tutarlılık açısından bazı soru işaretlerine yol açıyor. Sünnî kelâmcıların ekseriyetinin savunduğu vesileciğili monist bir vahdet-i vücûd anlayışıyla telif etmek ne kadar mümkün? Zira kelâmcıların vesileciliği ortaya koyarken dayanmış oldukları nedensellik anlayışına göre, hâdis olan varlıklar ancak etken bir nedenden dolayı var olabilirler. Her hâdisin bir nedeni vardır. Ayrıca hâdislere mahal olan şey de hâdis olmak zorundadır. Zira öncelikle hâdis mahal olduğu için kendisi de değişime tabidir, bu da kendisinin etki altında olduğunu gösterir.

İkincisi, hâdislere mahal olan şey üzerindeki hâdisler sonsuz sayıda olacak şekilde gerçekleşmiş olamaz. Yani ezelden itibaren sonsuz sayıda hâdis bugüne ulaşmış olamaz. Bunun sebebi, kelâmcıların, bilfiil sonsuzun hem kavram olarak mantıksızlığını hem de aşılmasının imkânsız olduğunu kabul etmeleridir. Dolayısıyla, hâdislere mahal olan şeyin de bir başlangıcı olmak zorundadır, yani ezeli olamaz. Bu sebeplerden dolayı vesilecilik nazariyesinde Tanrı, hâdisleri aşkın (*transcendent*), ezeli ve ebedî bir varlık olarak anlaşılır. O hâlde bu anlayışa göre Tanrı hâdislere mahal olamazken monizmde ise tek bir varlık –bizim konuştuğumuz bağlamda bu varlık Tanrı olmaktadır– olduğundan, hâdisler onun dışında ayrı varlıklar değil, ancak ve ancak o tek varlığın modifikasyonlarıdır. Dolayısıyla monizm açısından Tanrı, hâdislere mahal olmaktadır. Bu da kelâmcılara göre Tanrı'nın ezeliyetini ve aşkınlığını ihlal ettiğinden kabul edilemez.² Böyle bir varlık her şeyin direkt sebebi bile olsa buna "Tanrı" (Allah, God) denemeyeceğinden dolayı vesileciliğin esas olan "her şeyin Tanrı'nın tesiriyle olduğu" fikri de ihlal edilmiş olur.

2 Bu konuyu ayrıntılı olarak Gazâli bağlamında tartıştığımız şu makaleye bakılabilir: Nazif Muhtaroglu ve Chryssi Sidiropoulou. "Is al-Ghazali a Monist? A Response to Alexander Treiger". *Kalam Journal* (yayın aşamasında).

Kitabın on yedinci yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasını sadece bu üç entelektüel bağlamla sınırlaması eleştirilebilir. Ancak Khaled El-Rouayheb, bunu zaten peşinen kabul etmekte ve bu üç bağlamın o dönemdeki bütün entelektüel faaliyetleri kapsamadığını açıkça ifade etmektedir. Ne var ki, ele alınan bu üç bağlamın, on yedinci yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasının durgunlukla nitelenemeyeceği, bilakis oldukça hareketli ve kayda değer derecede yeniliğin söz konusu olduğu bir dünyaya tekabül ettiği şeklindeki temel tezini desteklemek için yeterli olacağını da vurgulamaktadır. Kitap gerçekten Osmanlı hakkında bilgi sahibi olmadan fikir sahibi olmuş pek çok kişinin fikirlerini değiştirmeleri için güçlü bir kaynak niteliğindedir. El-Rouayheb, Osmanlı'nın çok da fazla bilinmeyen dünyasına nüfuz etme noktasında eserini mütevazı bir adım olarak görse de, çalışması Osmanlı entelektüel tarihi alanında bir köşe taşı olmaya adaydır. Böyle bir akademik olgunlukla yapılacak yeni çalışmalar için bir numune niteliği taşımaktadır. El-Rouayheb Osmanlı'yı ve on ikinci yüzyıl sonrası İslâm düşüncesini anlama yolculuğuna devam ediyor. Nitekim şu anda 1500-1800 yılları arası Osmanlı, Safevî ve Bâbürcöğrafyalarında doğa felsefesi çalışmaları üzerine araştırmalarını sürdürüyor. Bu araştırmalarını kitaplaştırdığında da eminim yine yeni birçok şey öğreneceğiz.